

J. BÖSENDORFER, AGRARNI ODNOSI U SLAVONIJI. — PRILOZI ZA ISTRAŽIVANJE GOSPODARSKE POVIJESTI. IZDAVAČKI ZAVOD JAZU, 1950.

Premda se težište i vrijednost Bösendorferova djela nalazi u prikazu feudalnih odnosa u Slavoniji u XVIII. st., ipak je potrebno ući nešto dublje i u njegov prikaz početaka i razvoja feudalnih odnosa do sredine XVIII. st., kako ga je izložio u prva dva dijela (str. 7—66). Ta se potreba nameće ne samo zbog toga, što ta poglavlja predstavljaju podlogu svega daljeg izlaganja, nego i zbog toga, što je pisac početke feudalizma u Slavoniji prikazao na takav način, koji se ne može uskladiti s današnjim poznavanjem društvenog razvoja uopće niti s dokumentarnom građom s područja srednjovjekovne Slavonije napose.

Ne može se reći, da je pisac uspio svoje mišljenje izložiti bez unutrašnjih protivurječja, zbog čega se ono može vrlo teško reproducirati, makar to bilo i u najopćenitijim crtama.

»Plemenska« organizacija ogleda se prema autoru u spomenicima XII.—XIV. st. u plemenskim župama, vesnikatima i baštinskim zemljama. Već je V. Klaić smatrao comitate XII. i XIII. st. »ostatcima plemenskih župa slovjenskih, na koje bijaše Slavonija podijeljena prije kralja Ladislava, i kojim se je trag sačuvao još u 13. i 14. stoljeću«, i da su tek »poslije kralja Ladislava počeli ugarsko-hrvatski vladari veoma polagano preobrazivati slovjenske plemenske župe u županije po ugarskom uzoru...«, zbog čega je od »više omanjih župa nastala po jedna oveća županija« (Slavonija od X. do XIII. stoljeća, Zagreb 1882, str. 49). Glavni njegov dokaz, koji govori protiv toga, da su ti mali comitati od dolaska Arpadovića bili »županije po ugarskom kalupu«, jest »njihov odviše malen obseg«; u prilog tom mišljenju govori samo to, »što se jedan tih kotara (t. j. malih comitata; N. K.) zove još 1255. naročito ‚supanatus‘, a ne ‚comitatus‘, čim se hoće iztaknuti, da je slovjenska plemenska župa« (n. d. 49). Taj jedini primjer nije, međutim, siguran dokaz za postojanje »plemenske župe«, već dokazuje samo to, da se darovana zemlja u Novacima na Dravi, koja se kasnije naziva »terra«, spominje u ispravi Bele IV kao »supanatus«. Autor je išao još dalje, i usprkos upozorenju Klaićevu, da se radi samo o »tragovima« plemenskih župa, proglasio sve comitate u Slavoniji XII.—XIV. st. plemenskim župama, koje kao takve redom i nabroja ne navodeći pritom niti jednu »županiju ugarskoga tipa«.

Nemoguće je promatrati teritorijalnu organizaciju u Slavoniji u doba Arpadovića sa stanovišta »plemenskih župa«, koje su u to doba tek nedokazani »ostaci«. Bitni kriterij za uređenje tzv. županija po mađarskom kalupu nije njihova veličina, nego castrum, t. j. središte, oko kojega je okupljena kraljevska zemlja, comitat. Po tom kriteriju, po kojem čitava organizacija i dobiva naziv »systemma castrorum«, svi su primjeri, koje Klaić i Bösendorfer navode, bili primarno kraljevski. Danas je, na osnovu poznatog izvornog materijala gotovo nemoguće rekonstruirati granice comitata, pa je zbog toga Klaić tvrdio, da »u Hrvatskoj po ugar-

skom kalupu uređene županije nisu nikada imale stalnih međa« (50), pokazujući to na primjeru zagrebačke županije, koja se proširila na teritorij podgorske, gorske i goričke župe. Stvaranje »velikih županija« krajem XIII. st. nije još uvijek dokaz, da su spomenute manje županije u XII. i XIII. st. bile neka amorfna tijela. Kad je Andrija II. poklonio cisterciticima čitavu gorsku županiju (osim onoga što je pripadalo templarima), znao je i on, što daje, kao i cisterciti, što primaju (Smičiklas, C. D. III, 103). Kako bi inače uopće mogli zamisliti organizaciju županija bez stalnih granica i zbog čega bi onda postojali župani u njima? Razlog je toj prividnoj amorfnosti kraljevskih županija sasvim druge prirode. Iz vremena, kad su kraljevski comitati predstavljali, prema načelima »sistema castra«, male jedinice (njihova je veličina u slavonskom međurječju bila također uvjetovana konfiguracijom tla), sačuvali su se tek vrlo rijetki dokumenti. Zbog sve većeg broja kraljevskih donacija comitati se postepeno smanjuju, jer se otuđuje zemlja, koja pripada pojedinom castrumu. A kad su i novi društveni oblici — među njima i formiranje nižega plemstva — svršetkom XIII. st. postali dominantni, javljaju se i županije novog tipa. Mjesto nekadašnjih malih kraljevskih županija stvara se nekoliko teritorijalno većih, tzv. plemićkih županija. I sada je na čelu županije kraljevski župan, ali uz njega sjede judices nobilium, plemićki suci. Teritorijalno su to opet zatvorene jedinice, ali se u sudskom pogledu jurisdikcija župana protezala samo nad nižim plemstvom. Organizacija novih županija učvršćena je u XIV. st. i uz neke izmjene ostala je takvom kroz stoljeća. U »spomenicima XII, XIII i XIV st.« (7) nema, prema tome, podataka o postojanju bilo kakvih »plemenskih župa«.

Drugu pojavu, koja bi prema autoru upućivala na plemensku organizaciju u Slavoniji, t. j. vesnikat, ne možemo ubrojiti niti među kraljevske županije. Od svega četiri citirana vesnikata tri su dio baštinske zemlje braće Egidija i Grgura »de genere Thome bani«, dakle plemića; a u istom se izvoru isti vesnikati nazivaju tri put »possessiones et terrae«. Dapače, isti izvor ističe, da je to slavenski naziv za takvu vrstu plemićkog posjeda (de possessione sua Ogona vocata istas terras sua seu possessiones a uulgo terrestri tres vyznycatus dictas scilicet Gaay, Odroha et Dornolch vocatas... Smičiklas, C. D. VII, 193). O kakvom se pak plemićkom posjedu radi, objašnjava prvi slavonski sabor 1273, koji dopušta plemiću, da u selu, u kojem ima najmanje 10 kmetova, postavi nad njima svog villicusa (isto VI, 27). Vesnikati (nazivani i supanatus, knezeatus ili villicatus) nisu dakle nikakvi relikti plemenske organizacije, nego manji sastavni dijelovi vlastelinstva. Ako se iz autorovih primjera izluče citati, koji se odnose na kraljevske županije ili vesnikate, organizacije »plemena« u Slavoniji nestaje. Uostalom, i sam autor priznaje, da su gradovi i župani »župski«, a ne »plemenski«.

Preostaje dakle treći autorov argumenat: baštinske zemlje pojedinih »rodova«.

Po kojem je kriteriju autor birao citirane rodove? Ako nam kao putokaz za prepoznavanje treba da posluži izraz genus ili generatio, onda smo na lošem putu, jer je u srednjem vijeku latinska terminologija tako nestalna, da jednom naziva tim terminom porodicu jednog jobagiona castri, a drugi put plemića ili castrensa. Način istraživanja trebalo bi da, kao i u pitanju teritorijalnog uređenja, bude ovaj: obuhvatiti najprije sve društvene slojeve (od njihova postanka do propasti) u doba Arpadovića, pa na osnovu karakteristike jednog sloja utvrditi sličnosti s »plemenskim uređenjem«. Nema sumnje, da je rodovsko uređenje u Slavoniji prvobitno postojalo, samo ga onim primjerima, koje autor navodi, ne možemo utvrditi.

Time bismo se primakli drugom poglavlju, u kojem je autor nastojao da rekonstruirao plemensku organizaciju (10—18). Ovdje pogotovu nailazimo često na kontradiktorne i pogrešne tvrdnje. Razvoj je društva promatran statički, a ne genetički, pa se na pr. događa, da za plemensko uređenje u doba doseljenja pisac upotrebljava primjere iz 1242. Dapače, kao »klasični primjer« treba da u tu svrhu posluži borba za baštinu roda Tomaj — mađarskih donatara. Koliko autora zakuplja misao o »plemenskoj organizaciji«, pokazuje činjenica, da je pronalazi na svakom koraku. Čak i župan postaje, prema njegovu mišljenju, »plemenski« organ, a poznata restitucija kraljevskih zemalja 1238, koju provodi ban Opoj, treba da dokaže, da je u plemenskoj organizaciji »drugi subjekt« (t. j. vlasnosti: N. K.) grad, oko koga se prostire gradsko zemljište (12, 13). Autor ide čak tako daleko, da pretpostavlja, kako se »crkva u svojoj organizaciji poslužila plemenskim ustrojstvom... Religioznu službu poganaskog plemenskog župana u crkvenoj je organizaciji preuzeo novi župan, župnik« (16).

Nakon čitave ove rekonstrukcije »plemenske organizacije« ne može se razabrati, da li se radi o »plemenskim«, »plemenitim« ili »plemićkim« rodovima i organizaciji. Autor je pomišljao na prve, a izvorni materijal donosi većinom za posljednje.

Nakon što je dao sliku »plemenske organizacije«, autor prelazi na izlaganje teorije o socijalnom dualizmu, koji se tobože javlja kao posljedica zavojevanja. A kako i »neslobodni ljudi, seljaci... žive u rodovima po vasima... ali na baštinskoj ili zajedničkoj zemlji«, dolazimo u sumnju, nije li opisano plemensko uređenje vrijedilo i za njih. Opet nam se pruža ista slika društveno-ekonomskih odnosa u doba doseljenja kao i u sredini XIII. stoljeća. Autor konstatira, »da tih seljaka (t. j. potomaka podvlašćenih Slavena; N. K.) ima tako mnogo, da čine većinu pučanstva«, pa ih naziva »narodima«. Posljednji će, prema njemu, tek za feudalne organizacije postati kmetovi (15). No šta su ti »narodi«, koji čine većinu stanovništva, bili do kraja XIII. stoljeća? Autor, dakako, ne dopušta, da bi to mogli biti — kmetovi.

Na kraju poglavlja autor i sam pobija svoju dotadašnju konstrukciju tvrdnjom, da se »zahvatom državne vlasti plemenska (rodovna) organizacija potresla u temeljima. Oslobođeni od vlasti i suda župskoga župana plemenski su ljudi prešli u plemstvo države« (18). Ako su naime plemenski ljudi već u vrijeme dolaska Arpadovića prešli u plemstvo, onda poslije 1102 ne smije više govoriti o plemenskoj, nego isključivo plemićkoj organizaciji!

Za nas je danas upravo najteži problem rekonstruirati društveno uređenje u Slavoniji sjeverno od Gvozda u XI. stoljeću. Nema sumnje, da je društvena diferencijacija i ondje postojala, no postavlja se pitanje, da li je plemenska aristokracija zadržala svoje pozicije i u novoj državi. Sve do sredine XIV. st. postoji među mađarskim plemstvom pravna distinkcija, osnovana na baštinskom pravu, između kraljevskih donatara i staroga rodovskog plemstva. Trebalo bi istražiti, da li i u Slavoniji postoji domaće plemstvo, koje nije svoju zemlju primilo od mađarskoga kralja, nego ju je držalo već otprije. U tom je pravcu dosada vrlo malo učinjeno, jer se istraživanje obično zaustavljalo na najpoznatijim porodicama, koje su smatrane donatarima. Trebalo bi nadalje dokazati, da se poznati članak prvog slavonskog sabora 1273 o nasljeđivanju odnosi i na potomke plemenske aristokracije (Item porcio hereditaria sine herede decendentis generacioni sue debeat remanere; C. D. VI, 26). Posao je vrlo težak, jer su donatari u Slavoniji, kao i u Mađarskoj, nastojali da darovani posjed pretvore u »baštinsku zemlju«.

U poglavlju »Novi politički odnosi i stvaranje novih organizacionih oblika« autor govori o stvaranju dukata »čitave Slavonije« (bez razloga upotrebljava termin »Velika Slavonija«, koji izvorna građa ne poznaje), o djelokrugu hercega i na kraju o stvaranju županija mađarskog tipa. Pritom se i opet isprepleću čitava stoljeća, tako da autor ne razlikuje prilike u arpadovsko i anžuvinsko doba.

U posljednjem je poglavlju autor nastojao prikazati, kako se »hrvatska plemenska linija« ili fronta probila na Dravi već za prvih Arpadovića. »Imigracija mađarskih donatara« razbija, prema njegovu mišljenju, plemenske župe i iz temelja mijenja društvenu strukturu Slavonije. Međutim, citirani se primjeri odnose na kraljevske darovnice, a kako je kralj darivao isključivo svoju zemlju, nije na taj način mogao razbiti plemensku organizaciju. Autor je morao dokazati, da je kralj upravo kojem plemenu oduzeo darovanu zemlju. Nije nam jasno niti to, kako bi prema naprijed danom prikazu, po kojem su »plemenski ljudi prešli u plemstvo države«, kralj mogao i tom domaćem plemstvu oduzeti zemlju, da bi je zatim poklanjao Mađarima. Iz citiranih primjera možemo konstatirati samo to, da je kralj na području između Save i Drave smanjivao donacijama svoj teritorij. Međutim, niti »proboj plemenske fronte« nije se zbio samo na Dravi; vrlo brzo mogli bismo isti proces slijediti u čitavoj Slavoniji, t. j. od Drave sve do Gvozda.

U završnom pasusu ovog poglavlja autor ponavlja svoje dotadašnje tvrdnje u nešto izmijenjenom obliku. Opet nalazimo u XIII st. »plemenske župe« na mjestu kraljevskih županija, »dok se plemenske baštine pretvaraju kao u neka alodija, a vlasnici njihovi... postaju slobodni plemenski ljudi plemići« (56). Prema tome, ovdje je proces pretvaranja plemenskih ljudi u plemiće, protivno dotadašnjem izlaganju autorovu, zamišljen kao postepen. Autor tvrdi nadalje, da »gradsko zemljište... prelazi na kralja, koji ga kao feudum poklanja domaćemu ili strancu« (36). Treba međutim, napomenuti, da se čitav sistem darovanja, toliko karakterističan za Arpadoviće, naziva upravo donacionalnim — ne po feudu, nego po donaciji. Štaviše, niti ona vrsta darovnice, koja je povezana s obvezom vojne dužnosti, dakle tipična za feudalni odnos u užem smislu, ne naziva se u ugarsko-hrvatskom kraljevstvu feudum, nego beneficium (vidi darovnicu Modruša krčkome knezu Bartolu 1193, Smičiklas, C. D. II, 262).

Drugi dio ima naslov: »Razvitak slavenskog feudalnog sistema« (37—66).

Autor gleda na čitav razvitak društva s pravnog stanovišta, smatrajući infeodacijom, kojim se izrazom pritom služi, proces raspadanja »plemenskog uređenja« i postepenog stvaranja staleža. Tek kad je sredinom XIV. st. zakonom o aviticitetu »infeodacija završena« (43), možemo — smatra on — govoriti o feudalnom doba. Ova suviše uska koncepcija, osnovana jedino na juridičkom kriteriju, dotjerala je i samog autora do toga, da je kmetove u XIII. st. morao nazvati »narodima«, dok će te iste ljude svega nekoliko decenija kasnije nazivati kmetovima.

U poglavlju »Nova agrarna i socijalna organizacija« (37—42) uzalud ćemo tražiti sliku novoga društva i promijenjenih ekonomskih prilika, jer autor samo ponavlja svoj prikaz društvenog razvitka od dolaska Arpadovića do sredine XIV. stoljeća. U tom prikazu miješa tako beznažno pojmove (na pr. str. 40 o »državnom«, »gradskom« i »kraljevskom« zemljištu) i vremenski slijed događaja, da čitalac ne može sebi predočiti to feudalno društvo. Autor se ponovo vraća na jobagione castri, castrense i serve, koji su »sjedili na gradskom zemljištu još za plemenske organizacije« (39). Položaj jobagiona castri (koje nazivamo također službenicima utvrđenih

gradova ili, prema jednom izvornom izrazu, gradukmetima) promatra statički i ne citira za njih ni jedan primjer iz Slavonije, premda je dokumentarni materijal o njima s toga područja obilan. Taj je sloj slobodnog stanovništva doživljavao u drugoj polovici XIII. st. bitne promjene: dok su jedni, zbog osiromašenja, bili prinuđeni da se predaju u ruke crkve ili jačeg plemstva, i tako gubili pomalo svoja prava, drugi su se nobilitacijom digli među niže plemstvo.

Što su pak *castrenses*, koji su po mišljenju pisca već u doba »plemenskog uređenja« bili »seljaci, koji žive na gradskom zemljištu i koji kao da su lična svojina grada... a ima ih tako mnogo da čine većinu pučanstva«? Iako je konstatirao, da će u feudalizmu svi ti »narodi« postati kmetovima (15), vraća se na njih u opisu feudalnog društva s upozorenjem, da su oni »u tom periodu poluslobodni ljudi« (39). Oni su u feudalno doba, prema njegovu mišljenju, »za iskorišćivanje zemlje bili gradu privatno pravno obvezani«, što bi trebalo da pokaže jedan dokumenat iz 1377, u kojem, međutim, nema ni spomena o *castrensima* (bilj. 6 na str. 39). Uostalom, kako bi taj dokumenat i mogao ilustrirati stanje *castrensa* u XIV st., kad je, prema samom autoru, *castrensa* nestalo svršetkom XIII. st.?!

Autor tvrdi, nadalje, da je posjed »castra« prelazio od oca na sina, a poslije izumrća na županijskog župana, koji je tako milošću kraljevom postao sve imućniji donatar, posjedovni aristokrat« (39). Nama nije poznat ni jedan primjer takvog bogaćenja; ako je on postojao, bio je zacijelo izuzetan, jer je sva ošasna zemlja sjedala na kralja, a ne na njegova čihovnika, župana.

O servima smo svoje mišljenje izrazili na drugom mjestu (HZ IV, 122 i d.), pa i ovdje ponavljamo, da nije dovoljno isticati pravni položaj serva, nego je potrebno istražiti i njihov položaj u tadašnjem gospodarstvu. Čim je to autor učinio, morao je priznati, da se rob — kako on naziva serva — »nije mnogo razlikovao od slobodnog seljaka« (40). Ali kao da se položaj serva nije uopće mijenjao, autor opisuje stanje »robova« u feudalizmu istim riječima kao i u doba »plemenske organizacije« (16 i 40). Premda su u XIII st. feudalni odnosi bili dominantni, pisac smatra, da »je ropstvo još u punom jeku« (40). Stvara nadalje osobit pojam robova-seljaka. Međutim, za sve te proizvoljne tvrdnje nema ni jednog primjera u izvornoj građi iz Slavonije.

U prikazu razvitka zemljišne aristokracije (koju krivo naziva *maiores natu* i *jobagiones regis*) autor i opet uzima primjere samo iz mađarske literature, premda se baš u Slavoniji razvijao od dolaska Arpadovića veliki posjed.

Posljednje se poglavlje o »Infeodaciji i staleškoj organizaciji« raspada na nekoliko točaka: a) Plemstvo, b) Građanstvo i c) Seljaštvo (42—53). Autor prati razvitak plemstva u glavnim obrisima od sredine XIV. do XVIII. stoljeća. Budući da je to područje kod nas nedovoljno obrađeno, služi se kao dokaznim materijalom ponajviše Tripartitom, saborskim zaključcima i t. d.

U prikazu »Građanstva« ima netočnosti: na pr. tvrdnja, da »instituciju grada poznaje već plemenska organizacija«, da je kralj izuzimao koloniste »od župske i županijske jurisdikcije« i t. d. Za sva teoretska razmatranja o pravnom razvitku gradova, autor se iz domaćih izvora služi samo primjerom Križevaca, iako želi da taj razvitak prati još od »plemenske organizacije«.

Međutim, ni tu nije jasno prikazan osnovni društveni proces u tom razdoblju, proces pretvaranja seljaka u kmeta, dakle sam postanak feudalnog društva. Ako se, naime, u doba »infeodacije i staleške organizacije« na vlastelinovoj zemlji naseljuje — kako pisac tvrdi — samo slobodan čovjek, seljak (49), a taj se zatim pretvara u

neslobodnog čovjeka, kmeta, što su onda »neslobodni ljudi, seljaci« (15), koji već od doseljenja sjede na zemlji uz tobožnje »plemenske Hrvate... gospodsku i slobodnu klasu pučanstva« (15)? Hoćemo li seljacima nazivati slobodne ili neslobodne ljude? Ako su oni neslobodni već od doseljenja, zašto da ih ne nazovemo kmetovima?

U prikazu »Seljaštva« nalazimo po treći put isti tekst o »robovima«! Autor se zatim u nekoliko redaka osvrće na stanje kmetova od XII.—XIV. st. i jedino se na tom mjestu, iako sumarno, oslanja na domaće izvore (50). Primjećuje dobro, da je do promjene u stanju kmetova došlo zbog povećanja alodija, ali se ne bismo mogli složiti s tvrdnjom, da se i kod nas, zbog opadanja viteštva, »gospodar-vojnici stao vraćati na svoje imanje, posvetio se ekonomiji i postao gospodar-ekonom« (50—51). Vrijede li te općenite formulacije i za prilike kod nas? Tâ kad je onda banderijalni sistem, koji je uveden tek sredinom XIV. st., a izazvao je — prema autoru — promjene »od XIV. v. u XV.« (52), bio kod nas u punom razvoju? Mi danas ne možemo na osnovu poznate građe pratiti proces povećanja alodija, jer su podaci suviše fragmentarni (za XVI. st. poznat nam je samo primjer Franje Tahija, koji je sa svoga vlastelinstva tjerao kmetove i njihova selišta pripajao alodiju). Prema tome slične tvrdnje ostaju samo teoretske pretpostavke tako dugo, dok im u našim izvorima ne nađemo potvrde. Nije li možda blizina vjekovne granice prisiljavala vlastelu na popuštanje? Već svršetkom XV. st. dopušta Martin Frankopan nekim svojim kmetovima u modruškom vlastelinstvu, da mu daju onoliko, koliko mogu (Lopašić, Hrvatski urbari, I, 61).

U prikazu o kmetovima nedostaje opis njihova stvarnog ekonomskog stanja. I opet se samo općenitom tvrdnjom, da su podavanja od XVI.—XVIII. st. »zadobila nečuvan opseg« (55), prelazi preko toga važnog pitanja. Ako se — kao što to autor čini — samo teoretski nabrajaju sve moguće vrste daća i veličina tlake, određivana saborskim zaključcima, onda se time ova tvrdnja ne potkrijepljuje; štaviše, životna je praksa često prisiljavala plemiće na popuštanje, osobito na teritoriju neposredno ugroženom od Turaka. Umjesto da iz poznatih i objelodanjenih urbara ispita, kakva je tlaka, odnosno kakva su podavanja bila na pojedinim vlastelinstvima, autor kategorički tvrdi — iako s pravom — da se »toga propisa (t. j. čl. 16 od 1514, kojim se ograničavala tlaka na 52 dana godišnje; N. K.) nije držao ni jedan vlastelin«. Zbog toga nas ni slična teoretska nabranja u odjeljku o »Kontribuciji« ne mogu zadovoljiti. Zanimala bi nas naprotiv mnogo važnija pitanja za to razdoblje: kakve su konkretne promjene izazvala turska osvajanja u stanju kmetova, i to kakve u Slavoniji, a kakve u Hrvatskoj? Kako je Krajina, sa svojim specifičnim problemima, djelovala na kmetove susjedne hrvatske i slavonske vlastele?

Namjera, dakle, autorova, da u tim uvodnim poglavijima prikaže razvitak »plemenske organizacije« i feudalnog društva, nije uspjela. Premda će pravni historičar naći u njima i poneki dragocjen podatak, taj je prikaz u osnovnim crtama promašen, a vrijednost mu smanjuju i mnoge neuredne bilješke.

Nada Klaić

Govoreći o posljednjoj knjizi nestora hrvatskih historičara, koja je vrlo korisna, jer u našoj oskudnoj literaturi iz ekonomske povijesti obrađuje upravo njezin najvažniji dio — agrarnu povijest, zadržat ćemo se na trećem i četvrtom dijelu, koji rađe o periodu XVIII. i prve polovice XIX. stoljeća. Treći dio, koji ima naslov »Od Karlove i terezijanske regulacije do eliberacije«, sastoji se iz dva odjeljka: jedan je historijski prikaz, a drugi prikaz pravnih odnosa. To je vrlo vrijedan i savjestan rad,

koji nam daje u kratkom opsegu prilično potpun prikaz agrarnog zakonodavstva za Slavoniju. Već samo zbog toga trebalo je knjigu štampati. Prednost je autora, što je obradio materijal, poznavajući opsežnu mađarsku pravnu i historijsku literaturu, koja je inače gotovo nepristupačna, jer malo ljudi poznaje taj jezik. Zato će vrlo korisno doći svima. Glavni je prigovor, koji bismo mogli postaviti tom djelu, da ono u relaciji prema ostalom materijalu obrađuje odviše pravne propise. Ima se utisak, da historijski i ekonomski prikaz služe samo kao uvod i ilustracija za tretiranje pravnih propisa dogmatičko deskriptivnom metodom. Ovako se dobiva dojam, da je to ipak historija agrarno-pravnih, a ne agrarnih odnosa u Slavoniji. Tu je autor (inače vrlo korisno) prešao granicu, koju postavlja naslov djela: on, naime, donosi agrarno-pravne propise ne samo za Slavoniju, nego i za užu Hrvatsku, Banat, i Ugarsku.

U historijskom dijelu (str. 67—69) prikaz Slavonije nakon oslobođenja od Turaka daje utisak, kao da je njezino teško stanje bilo rezultat turskoga gospodstva. Ističe se, da je stanovništvo decimirano i spalo na 150.000 duša u čitavoj Slavoniji, a ne spominje se, što je već Smičiklas jasno istakao, koliko je ljudi napustilo Slavoniju zajedno s Turcima, a koliko ih je pobjeglo nakon oslobođenja u Tursku, zbog režima vojne okupacije od gotovo pola stoljeća. Govori se o tome, kako tropoljnog gospodarstva nije bilo, a nije li to bila nova pojava, posljedica upravo nestašice radne snage? Među kulturama se samo napominju duhan i kukuruz, a te su biljke došle upravo u drugoj polovici XVII st. k nama i neobično se brzo raširile. Kukuruz je postao glavna kultura za prehranu ljudi i stoke veoma brzo, za manje od pedeset godina. A slavonski duhan je postao glasovit i doskora važna izvozna roba. Te su biljke značile za Slavoniju čitavu agrarnu revoluciju, koju je kasnije, u XIX. st., nadopunio krumpir. Kada se uzme u obzir, kako je velik napredak učinjen u Slavoniji u 100 godina od njezina oslobođenja, ne bi se moglo govoriti o agraru, a da se ne opiše te važne događaje.

Isto je tako i stočarstvu, naročito u početku XVIII. st., posvećeno premalo pažnje. Pisac kaže: »Još je najveću korist imao seljak od gajenja stoke sitnog i krupnog zuba, ali je i to stočarenje bilo sasvim primitivno« (68). Stočarstvo je karakteristično za Slavoniju kao glavna grana gospodarstva, i kmetskog i vlasteoskog, sve do 1770-ih godina, kada prevladava ratarstvo. Važno bi bilo istaći, da se nesamo seljak nego i zemaljska gospoda bave stočarstvom, a osobito, da se time bave trgovci (ponajviše Grci, Armenci, Cincari), koji zakupljuju (arendiraju) velika imanja po Slavoniji i Srijemu, i gaje goveda za trgovinu na prostranim pustopoljinama. Velik razvoj trgovine svinjama ide od druge polovice XVIII. stoljeća, ali se njome ne bave samo profesionalni trgovci, nego i seljaci. Reljkovićev »trgovac«, koga autor spominje, je seljak, slavonski Graničar, koji ide do Šopronja ili Kaniže trgujući svinjama, koje je kupio od Sembera u Šamcu (77).

Pored arendacije spominje se i arondacija imanja, koju vrše slavonski spahije na račun kmetova. Značenje njihovo za agrar prve polovice XVIII. st. u Slavoniji veoma je veliko. Te su arondacije slična pojava kao i engleske enclosures, o kojima je toliko pisao Marx. Karlov urbar od 1737 pridaje veliku važnost ovom otimanju zemlje, a o njemu govori i slavonski urbar Marije Terezije. — Slavonska feudalna gospoda nisu nikakvi koljenovići od križarskih vojni, nego novo plemstvo, velikim dijelom ili dvorski ljubimci, pustolovi i službenici Karla, ili pak njegovi vjerovnici, kao knez Odescalchi ili karlovački metropolit. Kasnije ih zamjenjuju Pejačevići, porijeklom poštari, krznarski sinovi i advokati Jankovići, i trgovci Adamovići. Taj

karakter plemstva slavonskih latifundista trebalo bi naglasiti; arondiraju zemlju, otimaju je seljaku, ukratko, vrše prvobitnu akumulaciju, samo što ne investiraju svoj novac u Slavoniji, nego ga odnose u inozemstvo. Taube napominje, da oko 1770 slavonska gospoda iznose godišnje jedan milijun forinti iz zemlje.

Urbar Karla VI. spominje se kao prvi akt državne intervencije od strane apsolutne monarhije, da ograniči spahijsku samovolju (1737). Doista, vladarski urbari su težak udarac klasičnom feudalizmu, ali oni nisu došli sami od sebe. Autor spominje latentne seljačke bune u Slavoniji, koje su prethodile izdavanju tog urbara (17), ali nam o njima ne kaže ništa pobliže. Isto tako govori o »objektivnim izvještajima« Khevenhüllera i Hamiltona. Bilo bi vrlo zanimljivo, da je autor mogao dati prikaz agrara Slavonije, kako on proizlazi iz tih izvještaja. Sigurno je, da je Karlov slavonski urbar izdan, kako kaže sam njegov preambul, »navlastito pak zaradi njiovi spajia sve više uzmlóženoga nepravednog nametka od kojega satire se zemaljska sigurnost«. Povod su bili »nedopušteni i mrzeći događaji, u kojemu se nikiji... zemaljskim poglavarom i provizurum suprotivili jesu...« (193). Isto je tako i urbar Marije Terezije izdan nakon kalničke bune, a također i bune seljaka u Slavoniji, od Špišić Bukovice pa do Orahovice. Urbar to priznaje i kaže, da »nikoje paorsko uzmutjenje izišlo jest« (198).

Bilo bi vrijedno usporediti oba ta urbara, kako oni odražavaju velik napredak, koji je Slavonija učinila unutar dvadesetak godina. To uspoređenje dalo bi nam karakterističan uvid u razvoj agrarnih odnosa u Slavoniji. Za razliku od Karlova urbara, Marijaterezijanski urbar ukida naturalnu rentu i uvodi novčanu rentu. Za radna kmetska podavanja dopušta otkup u novcu, a također obvezuje vlastelina, da za težaके preko urbarijalne obveze plaća nadnicu.

Također bi i uspoređenje hrvatskog urbara sa slavonskim dalo dublji uvid u specifičnosti slavonskog agrara. Prikaz agrara Vojne Granice ispao je u knjizi prekratak: svega 7 strana (72—78 i 192), a ipak se radi o velikom dijelu Slavonije pod režimom Vojne Granice, koji je također pretrpio velike promjene u agrarnim odnosima. Upravo institut zadruge karakterističan je po svojim promjenama. Ne bismo se mogli složiti s tvrdnjom, da se »čitava organizacija temeljila na zadruzi, koju je vojska zatekla i u svoje svrhe dalje izgrađivala« (74). Ta je zadruga pretrpjela veoma znatne i bitne promjene. Konačno, zar nije ušoravanje sela istovremeno izmijenilo sasvim ekonomsku bazu agrara, razorivši zajednicu sela kao stočarske jedinice i postavivši umjesto toga na prvo mjesto biljnu proizvodnju u velikim selima, s troljnim gospodarstvom i uređenim teritorijalnim statusom? Pisac se s pravom pozivlje na Reljkovića. Reljkovićev »Satir« daje doista odličan materijal za prosuđivanje slavonskog agrara, kako smo to na drugom mjestu pokazali.

Krivo bi učinio, tko bi potcijenio značenje agrarne reforme Marije Terezije, jer se tu doista radilo o agrarnoj reformi. Ona je proizvela život feudalizmu za stotinjak godina, premda je ona bila provedena protiv volje plemstva i sabora (93). Ali ona je izmijenila feudalizam na taj način, što je plemstvu oduzela bitne elemente njegova državnopravnog značenja, a kmetsko-vlastelinske odnose reformirala, unošeći u njih neke kapitalističke elemente i državnu kontrolu.

Mislimo, da bi autor mnogo učinio, da je objasnio, koji su to bili »pojmljivi razlozi«, zbog kojih su Hrvati (koji?) stajali po strani mađarskih liberalnih reformi do 1848 i bili »sasvim konzervativni«. Ovako stvar ostaje neriješena. A osobito bi bilo interesantno, da nam je autor, koji tako odlično poznaje povijest Slavonije, opisao kod samog procesa oslobođenja kmetova one specifične osobine, koje je po-

kazao pokret 1848 u Slavoniji. Tu je bilo nesumnjivo jačih pokreta masa, i tu su velika feudalna gospoda igrala drugačiju ulogu nego u užoj Hrvatskoj. Šteta, što nam autor, dajući podatke o broju kmetova (185), nije kazao svoje mišljenje o razlozima, zašto je u Slavoniji postojao tako velik broj želira za razliku od Hrvatske, gdje ih je bilo relativno malo. To bi dalo značajan prilog poznavanju agrarnih odnosa u Slavoniji.

Autor je vrlo dobro učinio, što je u prilogu dao prijepis slavonskih urbara, popravivši pogreške Vežićeva izdanja. Značajan je prilog Adamovićev regulament iz 1774 o upravljanju vlastelinstvom Sv. Jelene, ma da zapravo ono ne pripada Slavoniji. Njegova analiza dala bi mnogo materijala za poznavanje agrarnih odnosa u Hrvatskoj koncem XVIII. stoljeća.

Knjiga dra Bösendorfera je veoma koristan prilog za poznavanje naših agrarnih odnosa u XVIII.—XIX. st., osobito njihove pravne strane. Šteta je samo, što autor nije iz svoga velikog poznavanja slavonske agrikulture i iz bogatih slavonskih arhiva, koje bolje poznaje nego iko drugi, dao više podataka o samoj ekonomici slavonskog agrara.

R. Bičanić

D. ROLLER, DUBROVAČKI ZANATI U XV. i XVI. STOLJEĆU. — GRADA ZA GOSPODARSKU POVIJEST HRVATSKE 2, IZDANJE JAZU, 1951.

Zanati su igrali veoma važnu ulogu u ekonomskom i društvenom životu starog Dubrovnika. Počeci njihovi i prvo formiranje nisu nam poznati, jer mnogo kasnije, tek od posljednjih decenija XIII st., možemo pratiti njihov razvitak. Otada su oni sve brojniji i jači, izdržavaju oko dvije trećine stanovnika grada Dubrovnika i predstavljaju veoma značajnu granu njegove privrede. Najjači i najraznovrsniji bili su u XV. i XVI. st., a iz toga vremena imamo i najbogatiju arhivsku građu o njima. Ali im naša historiografija nije obraćala veću pažnju. O dubrovačkim zanatima pisao je nepotpuno i slabo Kosta Vojnović objavljujući statute njihovih bratovština u izdanjima Jugoslavenske akademije (1900). U »Istoriji Srba« K. Jirečeka ima dosta podataka o zanatima Dubrovnika, ali on nije dao preglednu sliku njihovog razvitka i djelovanja. Tek u najnovije vrijeme dubrovački zanati počinju interesovati naše naučnike. Tu su najprije dobre studije Cvita Fiskovića (Naši graditelji i kipari XV. i XVI. st. u Dubrovniku, Zagreb 1947, i Dubrovački zlatari, Starohrvatska prosvjeta, 1950), zatim rasprava Ivana Božića, Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV—XV veku (Istorijski glasnik, 1949, 21—61), u kojoj je prvi put naučno i solidno izneseno ovo pitanje iz dubrovačke ekonomsko-društvene povijesti. Međutim, još uvijek nam je nedostajao jedan sintetičan pregled postanka i razvitka svih dubrovačkih zanata, njihove organizacije i značaja u cjelokupnom privrednom i društvenom životu Dubrovnika. Taj zadatak preuzeo je na sebe Dragan Roller svojom knjigom »Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću« nastojeći, kako u Predgovoru kaže, da ovim radom »pridonese popunjenju te praznine«.

Roller je svoju knjigu podijelio u dva dijela. U prvom su prikazani zanati grupisani po strukama, a u drugom su objavljeni originalni arhivski izvori, većinom dosad nepoznati. U prvom dijelu, na 170 str., R. je prikazao ove zanatske struke: tekstilnu, metalsku, zlatarsku, drvodjelsku, građevinsku, hemijsku, kožarsku i prehranbenu, te neke manje zanate i lične usluge. U ovom dijelu najviše pažnje i prostora posvetio je tekstilnoj struci (5—91 str.), a isto tako i u drugom dijelu najviše arhivske građe

HISTORIJSKI
ZBORNIK

GOD. V.

1952

BROJ 3—4

HISTORIJSKI ZBORNIK

ČASOPIS POVIJESNOG DRUŠTVA HRVATSKE

Uređuje Redakcioni odbor: Oleg Mandić, Jakša Ravlić i Jaroslav Šidak (glavni i odgovorni urednik). Rukopisi za razmjenu šalju se na adresu: Historijski seminar, Filozofski fakultet, Zagreb, Trg Maršala Tita 14. Narudžbe za Historijski zbornik prima »Školska knjiga«, Zagreb, Ilica 28.

SADRŽAJ

	Strana
OLEG MANDIĆ, Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj	225—298
IVO MILIĆ, Perijeklo prava bližike na prvokup i otkup nekretnina	299—310
MIRJANA GROSS, Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji	311—323

OCJENE I PRIKAZI

J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji (N. KLAIĆ — R. BIČANIĆ)	325—333
D. Roller, Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću. (J. TADIĆ)	333—343
Novi prilozi o dubrovačkoj diplomaciji. (J. LUČIĆ)	344—347
Z. Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732. (N. KLAIĆ)	347—350
R. Besarović, Vaso Pelagić (M. EKMEČIĆ)	350—354
Izdanja staroslavenskog instituta. (L. KOŠUTA)	354—360
Tabula Hebana. (M. VEDRIŠ)	360—365

ČASOPISI

Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslov. naroda pod turskom vladavinom, I i II. (S. M. TRALJIĆ)	367—372
Istoriski glasnik 1951, br. 1—2. (J. LUČIĆ)	372—376
Godišnjak Istor. društva Vojvodine 1951. (F. MOAČANIN)	376—380
Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti SAN 2, 1952. (J. RAVLIĆ)	380—383
Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, N. S. II, 1952. (N. ŽIC)	384—386
Historische Zeitschrift — u povodu 90-godišnjice života F. Meineckea. (M. GROSS)	386—390
Archives d'histoire du droit oriental — Revue intern. des droits de l'antiquité I, 1952. (K. BASTAIĆ)	390—394

ZNANSTVENE USTANOVE

JOSIP BUTURAC, Državni arhiv u Zagrebu	395—408
--	---------

BILJEŠKE

»Da li su Bosanci u XVII. v. znali za bogomile?« (S. M. TRALJIĆ)	409—410
Naše historijske čitanke. (S. M. TRALJIĆ)	410—413
G. Škrivanić, Dnevnik Dubrovčanina M. Pešića o Požarevačkom mirovnom kongresu 1718 g. (J. LUČIĆ)	413—414
V. Pelagić, Izabrani spisi I, 1952. (M. EKMEČIĆ)	414—415
Ekonomisti XVII. i XVIII. stoljeća. (D. NEŠIĆ)	415—419